

ДОЦЕНКО

Віктор Олегович,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та
держави Національного університету
Державної податкової служби України
(м. Ірпінь)

ЄВРЕЙСЬКИЙ АГРАРИЗМ В УКРАЇНІ В 1920-ті рр.

У статті на основі вивчення архівних документів, монографічної та періодичної літератури аналізуються особливості формування в радянській Україні єврейського переселенського сільськогосподарського руху направлено на вирішення проблеми єврейського містечка Правобережної України. Розпочата на початку 1920-х рр. кампанія з аграризації містечкового єврейства за допомогою організації примістечкових сільськогосподарських кооперативів зумовила ряд конфліктів з місцевим селянством і спричинила до розробки та впровадження в життя переселенського руху в Україні, і створення на Півдні України та Криму єврейських сільськогосподарських переселенських колоній. Компактне розселення євреїв-колоністів поряд з існуючими сільськогосподарськими поселеннями дозволило поставити й незабаром вирішити питання про створення єврейських національних сільрад і районів на Півдні України та Криму.

Ключові слова: Південь України, Крим, євреї, переселення, сільськогосподарські колонії.

В статье на основе изучения архивных документов, монографической и периодической литературы анализируются особенности формирования в советской Украине еврейского переселенческого сельскохозяйственного движения направленного на решения проблемы еврейского местечка Правобережной Украины. Начатая в начале 1920-х годов кампания с аграризации местечкового еврейства с помощью организации приместечковых сельскохозяйственных кооперативов породила ряд конфликтов с местных крестьянством и повлекла за собой разработку и внедрения в жизнь переселенческого движения в Украине, и создания на Юге Украины и Крыму еврейских переселенческих сельскохозяйственных колоний. Компактное расселение евреев-колонистов вблизи з существующими сельскохозяйственными поселениями позволило поднять и скоро решить вопрос о создании еврейских национальных сельских советов и районов на Юге Украины и в Крыму.

Ключевые слова: Юг Украины, Крым, евреи, переселение, сельскохозяйственные колонии.

On the basis of archival documents study, examine of monographic and periodical literature is analyzed the formation of Ukraine in Soviet Jewish resettlement agricultural movement, that was aimed to resolve the problem of the Jewish town of Right-Bank Ukraine. Started in the early 1920s campaign of small-town Jewish agrarization through the organization of agricultural cooperatives, which had led to a number of conflicts with the local peasantry and led to the development and enforcement of the resettlement movement in Ukraine, and the creation of the South Ukraine and Crimea Jewish agricultural resettlement colonies. Compact settlement of Jewish settlers alongside existing agricultural settlements allowed to put and soon decide on the establishment of the Jewish national village councils and regions in southern Ukraine and Crimea.

Keywords: South of Ukraine, Crimea, Jewries, migrations, agricultural.

Сьогодні не викликає сумнівів теза, що Україна є поліетнічною державою. Україна є багатокультурним ареалом. Історія і культура поляків, угорців, кримських татар, євреїв, румун, німців і багатьох інших представників різних етносів – громадян України, їх духовні, соціальні, політичні уподобання та потреби – це складова етнополітичної та етнокультурної ситуації в модерній Україні, з якою неможливо не рахуватись. Намагання розглядати культурну спадщину численних етносів, етнічних спільнот, груп, які мешкають на території України як інтегральну частину української історії та культури, вбачаючи в історичному розвитку України взаємовплив і збагачення культур – саме це і є шлях формування міжетнічної толерантності в суспільстві, тобто витриманого, поміркованого, поважливого ставлення до інших. У незалежній Україні етнічні спільноти отримали можливість розвиватися та вирішувати свої мовні, культурні, освітні проблеми. У тому числі покоління євреїв України одержали можливість долучитися до своїх багатовікових етнокультурних традицій в усіх їх різноманітностях на основі особистого та колективного вибору. Серед малодосліджених тем є історія єврейського землеоблаштування в підрадянській Україні в 1920-ті рр. Формування в Радянському Союзі системи єврейських сільськогосподарських переселенських колоній не були предметом спеціальних історичних досліджень. Даній проблемі присвячувались окремі роботи Я. Хонігсмана, Я. Рабіновича, Ф. Канделя. Однак повноцінного

дослідження присвяченого історії зародження єврейського сільського господарства в Україні на даний час немає.

Метою нашої статті є спроба проаналізувати особливості розгортання в підрадянській Україні у 1920-ті рр. єврейського переселенського руху, направленого на створення на Півдні України і Криму національних сільськогосподарських районів, встановити основні напрямки діяльності і визначити їх взаємостосунки з місцевим населенням та органами влади.

У жовтні 1921 р. з існуючої більшовицької кооперативної системи відокремлюється сільськогосподарська кооперація. Набувають розвитку її спеціальні види: машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та ін. товариства [2, с. 88].

Серед євреїв Правобережної України сільськогосподарська кооперація повинна була розвиватися у формі примістечкових кооперативів. Це було логічно, зважаючи на низький рівень землезабезпеченості, незначну кількість робочої худоби та низький рівень сільськогосподарських знань єврейства. Безкінні господарства становили 60-70%. Процес сільськогосподарського кооперування гальмувала робота місцевих органів виконавчої влади. Земельні відділи майже два роки витратили на впорядкування використання земельного фонду і вироблення рекомендацій щодо організації перших єврейських кооперативів. До 1923 р. примістечкова кооперація майже не існувала. Про це говорять дані національного складу кооперації, які були опубліковані у 1923 р. Серед 239 делегатів другого кооперативного з'їзду євреї склали 5 відсотків [7, с. 128].

У 1923-24 рр. запроваджується єдиний сільськогосподарський податок. Простір для господарського маневрування різко зріс, був зроблений крок у напрямку лібералізації сільгоспвиробництва та подолання негативних наслідків «військового комунізму» у аграрній сфері. Нормою у стосунках між основними гравцями у галузі сільського господарства став грошовий обіг. Фіксований грошовий податок зумів швидко підняти радянську економіку та стимулювати

селянську працю. Такі економічні кроки влади призвели до підйому сільськогосподарського кооперування серед національних меншин.

Перші єврейські сільськогосподарські кооперативи були невеликі і об'єднували відносно невелику кількість людей. Так, у 1924 р. в Шепетівському окрузі Волинської губернії почали діяти 6 єврейських сільськогосподарських колективи, що мали від 220 десятин землі охоплювали 457 осіб. Більшість євреїв-колгоспників мешкали у містечках Правобережної України (Грицеві, Острополі та ін.) [13, с. 323].

Масового поширення серед євреїв містечок сільськогосподарська кооперація набула з моменту оголошення державної кампанії аграризації єврейства. Програма передбачала створення єврейських сільгоспкооперативів у місцях їх компактного проживання та у визначених державою переселенських районах Півдня України та Криму. Законодавчо закріплювались і форми єврейського кооперування. В 1923 р. було затверджено статут зразкової трудової сільськогосподарської артїлі. Згідно зі статутом членами артїлей могли бути всі громадяни без різниці статі, релігії, національності, підданства та професії. Обмеження щодо членства в артїлі встановлювались лише для категорії позбавленців [22, арк. 14].

Перші єврейські сільськогосподарські кооперативні об'єднання з'явилися на Поділлі у 1923 р.. У містечку Остропіль було організовано три єврейські артїлі «Відродження», «Спартак» і «Біднота», а в с. Митинці Красилівського району – артіль Мануїльського. Характерно, що члени єврейських колективів, як правило, проживали на певній відстані від земельних наділів, за винятком працівників артїлі «Єврейський хлібороб» та трьох сімей артїлі «Нове життя», помешкання яких знаходились на власних земельних ділянках [10, с. 11]. У грудні 1923 р. єврейські кооперативи функціонували в с. Сніткова та Курилове Могилів-Подільської округи [15, арк. 175]. У 1924 р. кооперативи були утворені в Дунаєвецькому, Чемеровецькому, Солобковецькому районах Кам'янецького округу Подільської губернії. Вони також не були чисельними і об'єднували лише 10-14 єврейських сімейств. Наприкінці цього ж року на Кам'яничині вже

діяло 13 єврейських кооперативи та 5 інонаціональних, до яких входили як українці, так і євреї [13, с. 323]. На початку 1925 р. у Подільській губернії працювало 55 єврейських колективів, на середину року у Волинській окрузі функціонували 12 кооперативів [4, арк. 33] із близько 200, що діяли в Україні [11, с. 55].

Для єврейських примістечкових колгоспів, артілей та ТСОЗів другої половини 1920-х рр. була характерна проблема малоземелля та відсутність дефіцитної сировини. Так, висока щільність єврейського населення призвела до того, що в регіоні на одного їдока сільгоспартілі припадало лише 0,78 десятини землі, в той час як в інших регіонах України – 2,2 десятини [11, с.55]. До того ж часто місцеві керівники чинили різні перепони створенню таких кооперативів. Так, у Кам'янецькому окрузі двом єврейським кооперативам надали непридатну для меліорації землю тощо [13, с.323].

Створення єврейських сільгоспокооперативів на теренах Правобережної України, де завжди не вистачало землі, викликало незадоволення серед місцевого українського селянства, яке також претендувало на колишні поміщицькі землі. Наприклад, в с. Двиговка Вінницького округу селяни погрожували євреям, котрі об'єдналися в колективне господарство, що якщо вони не продадуть їм землю, то вони влаштують єврейським поселенцям погром. У містечку Оринин Подільської губернії єврейському колективному господарству, до якого увійшли мешканці містечка, які постраждали від погромів та імперіалістичної війни, було виділено 25 десятин землі із місцевого земельного фонду. Але ця земля була передана місцевому комітету взаємодопомоги. Завідувач районної спілки відверто висловився, що «поки він тут, євреї землі в містечку не отримають». У 1926 р. у Вінницькому окрузі були випадки розгрому селянами єврейських кооперативів. У жовтні за невідомих обставинах згоріло майно єврейського колективу в Дунаєвецькому районі. Подібних випадків спостерігалось чимало [13, с. 323]. Не зважаючи на всі складності, станом на 1928 рік у 19 округах України існувало 129 єврейських примістечкових артілі та 3238 одноосібних господарств [23, с. 17].

Отже, вже в перші роки реалізації кампаній зі створення єврейських сільськогосподарських кооперативів не обійшлося без обмежень: в постановах центральних і місцевих владних органів зазначалось, що організація єврейських сільськогосподарських кооперативів і комун не повинна мати специфічних особливостей; організації кооперативів нав'язували залучення єврейського комсомольсько-партійного активу, який мав контролювати соціальний склад кооператорів та обмежувати вплив на кооперативи єврейських закордонних добровільних товариств.

Аналізуючи складну економіко-соціальну ситуацію в містечках Правобережної України, компартійні органи вже на початку 1920-х рр. визнали за необхідне аграризувати частину євреїв за допомогою їх переселення в південноукраїнські губернії та Крим. Базою для новостворених переселенських товариств мали стати існуючі на півдні України єврейські сільськогосподарські колонії.

Перші переселенські єврейські кооперативні товариства організовувались на базі існуючих єврейських колоній та організацій взаємодопомоги або за їх сприяння. У 1922 р. в Україні існувало 43 єврейські колонії з населенням 35,5 тис. чол. [7, с.129]. У листопаді 1921 р. на Миколаївщині у 14 колоніях, які підпорядковувались Всеукраїнському, мешкали близько 20 тис. жителів. На 1 квітня 1922 р. в єврейських колоніях Миколаївщини налічувалося 3547 господарств, де мешкало 18560 осіб (9016 чоловіків та 9544 жінки), з них працездатних – 8433; діяли 24 сільгоспартілі (989 їдців, 603 робітника) [8, с. 1]. Колонії стали базою для прийому бажаючих переселитися на Південь України для ведення сільського господарства. Вже в 1922 р. на Півдні з'являються перші переселенці. У лютому 1922 р. у Вознесенському повіті організовано перший колектив «Баштанник». 18 лютого проведено першу конференцію сільгоспкооперативів, де вирішено сіяти кукурудзу, соняшник, гречку [8, с. 2].

У 1922 р. в Первомайській окрузі за клопотанням товариства ТРП місцеві органи влади провели землевпорядкувальні роботи, виділивши у різних

районах округи земельні відводи для організації єврейських переселенських господарств. Того ж року ТРП організувало першу сільськогосподарську артіль «Слава» [20, арк.23]. В наступному році єврейські кооперативи запрацювали в колонії Поскутіно, Чебалова, Волошино, Богачевка та Маншурово [20, арк. 25, 26, 29, 33, 34].

Починаючи з 1923 р., поряд з існуючими старими єврейськими землеробськими колоніями Миколаївщини, створюються нові переселенські єврейські сільськогосподарські артілі. В середині 1920-х рр. у Миколаївській окрузі виникли три нові колонії [6, с. 216]. У місті Зінов'ївську упродовж другої половини 1920-х рр. функціонували і єврейські переселенські товариства «Яас Елім», «Най Лейбі», «Незаможник» й «Індивідуальна родина», які ставили собі за мету трудову еміграцію євреїв цього міста до Криму та Херсонського округу. Єврейське переселенське товариство «Свердлов» спрямовувало свої зусилля на забезпечення міграції євреїв, які мешкали у цьому місті до Запорозького округу [12, с. 175].

В Одеському районі, за даними Главбюро євсекцій, на 9 червня 1923 р. існувало 60 єврейських колективи, з них – 30 колективів функціонували за сприяння Гехолуцу. Кооперативам активно допомагали єврейські закордонні товариства, зокрема Товариство ремісничої праці [15, арк. 327]. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах вже діяло понад 100 єврейських колективів, всього євреїв-землеробів у губернії нараховувалося близько 50 тис. [6, с. 213].

За даними В.І. Марочка, у 1926 р. діяло 240 єврейських колгоспів, які обробляли 30 тис. десятин землі [7, с.129].

18 березня 1926 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про переселення євреїв в Крим» [1, с. 104]. Один із пунктів постанови передбачав обов'язкове залучення до програми облаштування переселенців єврейських закордонних товариств. Компартійні органи укладали з єврейськими товариствами договори на організацію різноманітних допомогових кампаній. Закордонні товариства зобов'язувались кредитувати переселенські колективи,

допомагати у будівництві інфраструктури у переселенських районах. Переважно кошти виділяли Американський об'єднаний єврейський розподільчий агрономічний комітет (Агро-Джойнт), Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ) та Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії (ТРП). Для прикладу, у 1925-1926 рр. при переселенні 10 тис. сімей було витрачено 8435 крб., з них власні кошти переселенців склали 2 млн., кошти Агро-Джойнт – 3,6 млн., ЄКТ – 200 тис., ТРП – 150 тис. і Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих – 50 тис. [9, с. 66].

5 квітня 1926 р. було укладено договір між радянським урядом та Товариством ремісничої праці серед євреїв про організацію фінансової допомоги переселенням з центром у Берліні [14, с. 55]. Товариство запропонувало створити мережу своїх представництв на Україні. З'явилися центральний, окружні комітети ТРП в Харкові, Києві, Миколаєві, Дніпропетровську, Одесі. На Поділлі – у Вінниці, Кам'янці, Могилеві, Проскуріві, Тульчині й Шепетівці – утворилися ініціативні групи, які із числа своїх членів виділяли уповноважених для співпраці з цим товариством. В міру накопичення досвіду групи створювали в округах керівні органи організації [11, с. 63]. Згідно зі статутом, ТРП сприяло поширенню серед євреїв ремісничої, землеробської і технічної праці. Тобто товариство мало економічно, фінансово допомагати єврейським землеробським колоніям, ремісничим та кустарним кооперативам. Окремо статут передбачав розвиток та підтримку серед євреїв професійно-технічної освіти. Зокрема, товариство декларувало сприяння організації ремісничих, фахових і землеробських шкіл і курсів, підтримку учнів та вчителів необхідною літературою [19, арк. 209]. В основному товариство працювало на Півдні України, куди головним чином переселялись євреї, у тому числі і з Правобережжя [17, арк. 74]. ТРТ, згідно до договору з урядом СРСР у особі Комітет по землеоблаштуванню єврейських трудящих, ввозила до УСРР різного роду сільгосптехніку, засоби захисту рослин, а також насіння. Так, землеробський колектив Краснопавловську «Колос» отримав 3 машини, [3, арк. 9] колонія Богачевка у 1928 р. – 3 трактори та 2 збиральні машини [21,

арк. 43]. У 1928 р. ТРТ спільно з Всеукраїнським ТЗЕТ побудував у с. Слава і Велике Озеро 20 будинків. На фінансування будівництва було виділено 10 тис. крб., з яких державними установами – 3500 крб., ТРТ – 2500 крб. і ТЗЕТОм – 5 тис. крб. [20, арк. 13]. В тому ж році ТРТ і Всеукраїнський ТЗЕТ закупив для переселенців з Конецька і Молочанська 85 молочних корів [5, с. 163].

Важливим напрямком допомоги єврейським колоністам була організація молочних ферм та допомога селянам у закупівлі корів та тяглових коней. ТРП спільно з ТЗЕТОм організували у 1927–1929 рр. кампанію безвідсоткового кредитування колоністів. Під час кампанії єврейські переселенці в с. Волошино отримали від товариства кредит на купівлю корів та коней [21, арк. 37]. Аналогічні кредити упродовж 1927–28 рр. отримали єврейські колонії в с. Чебаново, Богачевка, Криве-Озеро Первомайського округу [21, арк. 38, 43]. В колонії Маншурово-Машшуров ТРП створило молочно-кооперативне товариство з переробки молока і виробництва масла та надало кредит на купівлю 97 корів та 50 штук молодняку [21, арк. 46].

Упродовж 1925 р. в Запорізькій окрузі було створено 4 єврейських сільськогосподарських кооперативи. Вони об'єднували 918 євреїв [18, арк. 196]. У Калініндорфському єврейському районі у 1928 р. членами сільськогосподарської кооперації були 78,7% господарств. У районі діяло 17 кооперативів, з них 3 сільськогосподарські артілі, 9 машинно-тракторних товариства і 5 ТСозів (товариств із спільного обробітку землі) [16, с.91]. У кінці 1927 р. до південних сільськогосподарських районів переїхало 40 тис. євреїв, з них кустарів – 28%, хліборобів – 15%, робітників – 11 %, торгівців – 36%, службовців – 10%. На один двір припадало 7 десятин землі. За неповними даними, лише у Запорізькій окрузі діяло 3 єврейські сільськогосподарські товариства, а на початку 1928 року кооперативами було охоплено 89,5% євреїв-поселенців, що надавали перевагу кустарно-промисловим товариствам. Навесні 1927 р. в Маріупольській окрузі діяло 32 єврейські колективи, які охоплювали 95% населення, а в Херсонській окрузі – 7 єврейських сільськогосподарських товариства [7, с. 131].

Євреї розглядали сільськогосподарську кооперацію як засіб економічного оздоровлення власного сімейного господарства. Кооперативи сприяли адаптації єврейських міщан до занять землеробством, дозволяли отримати від держави більший земельний наділ, позику на кращих умовах і агротехнічну допомогу. Крім того, вони позбулися соціального статусу «нетрудового елементу». Як правило, створення сільськогосподарської артілі зумовлювало переїзд цілої групи євреїв містечка та зберігало їх релігійність та традиційний уклад життя.

Компактне розселення євреїв-колоністів поряд з існуючими сільськогосподарськими поселеннями дозволило поставити й незабаром вирішити питання про створення єврейських національних сільрад і районів на Півдні України.

Отже, процес створення єврейської сільськогосподарської кооперації 1920-х років був тісно пов'язаний із започаткованою єврейськими філантропами, а згодом підхопленою компартійними органами кампанією з аграризації єврейського населення України та Білорусії. Великі кошти в організацію переселенського руху вкладали єврейські закордонні філантропи – добровільні товариства ТПР, Агро-Джойнт та ЄКТ. Радянське керівництво припускало можливість більш активної допомоги єврейській сільськогосподарській переселенській кооперації з боку закордонних філантропів і навіть розраховувало на їх допомогу. І звичайно, не могло не розуміти, що вкладаючи власні кошти, ці товариства будуть намагатися діяти за звичними для них капіталістичними формами організації сільськогосподарського виробництва. Тому процесом аграризації єврейства керували прорадянський ТЗЕТ та КОМЗЕТ, які здійснювали розподіл коштів, замовляли технічні та насінневі допомогіві програми та стежили за працівниками закордонних товариств в переселенських кооперативах.

Список використаної літератури

1. Горюнова Е. А. Межселенное и внутриселенное землеустройство в Крыму в 20-е годы XX века / Е. А. Горюнова // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 1. – С. 102–105.
2. Гуцало Л. В. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів / Л. В. Гуцало // XX століття – етнонаціональний

вимір та проблеми Голокосту : зб. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 22-23 жовт. 2010 р. – Дніпропетровськ : Вид-во Центр «Ткума», 2001. – С. 86–100.

3. *Державний архів Житомирської області* (далі ДАЖО), ф. р. 1950, оп. 1, од. зб. 1.

4. *ДАЖО*, ф. р. 326, оп. 1, од. зб. 254.

5. *Журба М. А.* Шестикутна зірка над полем : життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки ХХ століття) : монографія / М. А. Журба, В. О. Доценко. – К. : «МП Леся», 2005. – 230 с.

6. *Котляр Ю.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931) / Ю. Котляр. – К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156 с.

7. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація : іст.-теорет. аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України, 1995. – 217 с.

8. *Мельник М.* Діяльність уповноважених Всеукраїнського єврейського громадського комітету з надання допомоги потерпілим від погромів у Вознесенському повітові та колоніях Миколаївської губернії [Електронний ресурс] / М. Мельник // Державний архів Миколаївської області [офіц. сайт]. – Режим доступу <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/447-pub-ev-gromad-komy.html>.

9. *Місінкевич Л.* Єврейська і польська національна меншина Поділля (20–30 рр. ХХ ст.) / Л. Л. Місінкевич. – К. : НАН України, 2001. – 254 с.

10. *Місінкевич Л. Л.* Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич. – К. : Рідний край, 1999. – 73 с.

11. *Місінкевич Л. Л.* Національні меншини Поділля в 20-х – 30-х рр. ХХ століття : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук / Л. Л. Місінкевич. – К., 2000. – 190 с.

12. *Національні процеси на Кіровоградщині* : зб. док. і матеріалів / Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2004. – 249 с.

13. *Нестеренко В. А.* Колективізація єврейського населення Правобережної України в 1920–1930-ті роки / В. А. Нестеренко // Укр. селянин : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 322–325.

14. *Орлянський В. С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя : соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : ЗГТУ, 2000. – 240 с.

15. *Російський державний архів соціально-політичної історії*, ф. 445, оп. 1, од. зб. 126.

16. *Сапов І.* Вірним шляхом (Підсумки організації першого в СРСР єврейського адміністративно-територіального району) / І. Сапов // Рад. Україна. – 1928. – № 7-8. – С. 89–95.

17. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, од. зб. 249.

18. *ЦДАВО України*, ф. 413, оп. 1, од. зб. 13.

19. *ЦДАВО України*, ф. 5, оп. 1, од. зб. 1825.

20. *ЦДАВО України*, ф. 505, оп. 1, од. зб. 236.

21. ЦДАВО України, ф. 505, оп. 1, од. зб. 381.

22. ЦДАВО України, ф. 505, оп. 1, од. зб. 1.

23. Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы [Электронный ресурс] : (по материалам Гос. Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском) / Э. Школьникова ; О-во «Еврейское наследие» // Общество «Еврейское наследие». – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>.